

הקדמה

הספר הזה הוא ספר פילוסופי. הוא מנתח את מושג הסליחה. פילוסופים רבים עסקו במושג זה, אבל רק גישתם של מתי מעט קרובה לרוחם של הרעיונות המוצגים כאן. מרבית העוסקים בסליחה מצביעים על שכחת העוול, על הדחקתו, או על יצירת נתק בין הפוגע ובין הפגיעה שהוא אחראי לה כמאפייניה של הסליחה. התזה המרכזית של הספר הזה, לעומת זאת, היא שסליחה שלמה היא תהליך דיאלוגי שהפוגע והנפגע נושאים בו את זיכרון העוול בצוותא ומשקעים אותו במרקם חייהם, מבלי לטשטש את אשמתו של האחד ואת הצלקות שהותיר בנפשו של האחר.

הניתוח הזה של מושג הסליחה איננו שגרתי. בפרק הראשון אני מבהיר מדוע הצירוף "לסלוח ולשכוח" מתמצת היטב את הקו המשותף המאפיין את הדיונים המקובלים במושג זה. האדם הנסלח נתפס כ"אדם אחר" מזה שביצע את הפגיעה, לעתים קרובות משום שהתחרט וביקש לאיין את העוול כאילו לא אירע. אולם אם הפוגע נהפך ל"אדם אחר", ואם העוול נשכח, לא נותר עוד מרווח לוגי לסליחה. סליחה אפשרית רק במקום שקיים עוול. ככל שהעוול גדול יותר כן יש יותר על מה לסלוח. אולם ככל שיש יותר על מה לסלוח כן יש לסליחה פחות הצדקה, משום שהעוול גדול יותר, הפוגע פוגע יותר, והנפגע נפגע יותר. זהו פרדוקס הסליחה, שז'ק דרידה הוא אחד ההוגים המצביעים עליו במלוא עוצמתו.

כדי לפתור את הפרדוקס מפרידים הוגים רבים בין העוול למבצעו. הם מציעים לגנות את העוול אבל לסלוח למחוללו. הסליחה, על פי גישה זו, היא קבלה של הפוגע כאדם רציונלי ובעל ערך, המסוגל לאמץ לעצמו תכליות חדשות, להשתנות ולגבש מחדש את עמדותיו המוסריות. אולם ההפרדה הזאת משאירה את העוול כחריג בלתי מוסבר בביוגרפיה של הפוגע. אין איש הלוקח אחריות על המעשה. אין הוא "של איש". אין לו הסבר. הוא בגדר טעות שהפוגע מרחיק את עצמו ממנה – באופן שאיננו שונה מהותית מן הפטירה מאחריות שמושג הסליחה היה אמור להיבדל ממנה. יתרה מזו, גם כעסו של הנפגע על הפוגע בטרם סלח נראה על פי הניתוח הפילוסופי המקובל כטעות גרידא, שהסליחה היא בסך הכול תיקון שלה. שהרי הנפגע ידע מלכתחילה שהפוגע הוא "אדם רציונלי ובעל ערך, המסוגל להשתנות". במר כעסו הוא פשוט "שכח" זאת,

ועכשיו, כשהוא רגוע וסלחני יותר, הוא "נזכר".

דרוש לנו ניתוח אחר, ניתוח שיבהיר כיצד נשמר הקשר בין עושה העוול למעשה שלו, כיצד מוטמע העוול בביוגרפיה שלו ושל הנפגע, ומדוע הם מבקשים לכונן את קשריהם מכאן ואילך מתוך ההטמעה הזאת. את התהליך שהם מבצעים בצוותא אני מכנה "סליחה דיאלוגית". הפרק השני בספר מניח את היסודות המובילים אליה. כמו הפרק הראשון, גם הוא פולמוסי בעיקרו. הוא נפתח בתיאור הגישות הפוסעות לכאורה בכיוון של סליחה הנבנית על זיכרון העוול, ומראה מדוע אין הן מבטאות, בסופו של דבר, סליחה אמיתית. הן מהגישות את נטירת הטינה הנמשכת של הנפגע. הן מציעות לו לזכור את העוול כדי להשתמש בו כנשק נגד הפוגע, אם יזדקק לכך ביום מן הימים. סליחה של ממש אסור לה שתלקה בציניות מן הסוג המתואר כאן. סליחה של ממש היא קבלה כנה של הנפגע את הפוגע אל לבו.

התיאור הקצר הזה מכיל כמה רכיבים מרכזיים: הסליחה דורשת פוגע, נפגע, וקבלה כנה של השני את הראשון אל לבו. מן העובדה שהם שניים – פוגע ונפגע – נובע שסליחה עצמית איננה אפשרית. הפוגע תלוי בנפגע שיסלח לו ואיננו יכול "לסלוח לעצמו", בניגוד לתזה הקונה לה מהלכים בכתבים פילוסופיים של העשורים האחרונים. מן העובדה שהם פוגע ונפגע נובע שסליחה של ממש צריכה להיבנות מן הפרדוקס המתואר בפרק הראשון: הנפגע צריך לסלוח לפוגע כפוגע: אף על פי שפגע בו, משום שפגע בו. מן העובדה שהסליחה היא קבלה אל הלב נובע שיש לה נמען מוגדר, שהיא מתבצעת מתוך קשר אתו: גם כשאני סולח לך במסתרי לבי אני מכונן אתך קשר כלשהו בדמיוני.

קשר כזה איננו שלם, משום שהוא מכונן בדמיון ולא במציאות. הסולח מייצג לעצמו את הפוגע בתודעתו, אולם הפוגע עצמו איננו נוכח. נוכחותם הממשית של הפוגע ושל הנפגע, והדיאלוג המתפתח ביניהם, הכרחיים לסליחה במובנה העשיר והשלם של המילה. הפרק השני מתח בין השאר את מובניהם השונים של ביטויי הסליחה בעברית ובשפות אחרות, ומבהיר את מהות ההבדל בין בקשת סליחה ובין התנצלות. הוא גם מצביע על עושרו של הביטוי "לבקש סליחה": איננו יכולים להכריח את הנפגע לסלוח. אנחנו מבקשים זאת ממנו. נוסף על כך, איננו מבטאים בבקשת הסליחה רק את מועקת נפשנו, כפי שעושה הביטוי האנגלי I am sorry. אנחנו תלויים בסולח. אנחנו מבקשים זאת ממנו. אין הוא חייב להיענות.

ובכל זאת אין בקשת הסליחה בגדר התרפסות גרידא. טס לבית דרברוויל, גיבורת הרומן של תומס הרדי, שדמותה היא אחת הדמויות המלוות את הספר לכל אורכו, מבקשת מבעלה, אנג'ל קלר, לסלוח לה "בשם אהבתנו". יש בה, בתביעה זו, כוח לא מבוטל. הקשר הבין-אישי הוא המכונן את הפגיעה: אני נפגע ממי שאכפת לי ממנו. הקשר הבין-אישי הוא גם המכונן את הסליחה: אני סולח למי שאכפת לי ממנו. מי שאכפת לי ממנו הוא מי שאני מתייחס במלוא הרצינות למניעיו ולמעשיו. אינני יכול לפטור את העוול שגרם לי כטעות, או כמרכיב שאיננו מהותי באורח חייו ובקשר שלי עמו. הניתוח שאני מציע למושג הסליחה, המתפרש על פני הפרק השלישי, מציע לאמץ את הפרדוקס של דרידה ולא לעמעם אותו. אני סולח לזולת תחת תיאורו כאשם. אני מקבל אותו אל לבי מבלי להדחיק את העוול ומבלי להשכיח אותו. פירושו של דבר שאין הסליחה התגברות על טינה, כפי שאפיינה אותה המסורת הפילוסופית משעה שהגדיר אותה כך הבישוף ג'וזף בטרלר (Butler, 1692-1752). רגשי הטינה יצופו ויעלו. הקשר בין הסולח לנסלח ייבנה על הרגשות הללו. הם יכוננו את יחסיהם מתוך ניתוח מתמיד של העוול. הם יידרשו שוב ושוב לשאלה מדוע וכיצד אירע, האם הוא עלול להתרחש שנית, מה יש לעשות כדי למנוע מצב כזה. ההחלטה לסלוח איננה סוף פסוק. היא תחילתה של דרך. זוהי דרך של נשיאה משותפת של העוול. המילה "נשיאה" נגזרת מן השורש נש"א, שהוא השורש המאפיין במקרא סליחה בין בני אדם. נשיאה, כבר במקרא, כמו גם בעברית של ימינו, פירושה הרמת דבר מה, העמסת משא. המשא הזה עשוי גם להיות קונקרטי. הוא עשוי להיות מטפורי, כאשר מדובר ב"נשיאת עוון". נושא העוון הוא עושה העוול, הנוטל עליו את אשמתו. כאשר הנפגע מחליט לסלוח לו, הוא מוכן להשתתף בנטל. זוהי מעמסה כבדה. הצלקות, כפי שאני מבהיר בפרק השלישי, משוקעות באמצעות הנשיאה בגופו של הנפגע. במובן מסוים הסליחה מגבירה את פגיעותו. היא מגבירה גם את הנטל שהפוגע נושא עמו: בצלקות הללו מוטבעות טביעות אצבעותיו. מבחינה אחת גֵּדֵל אפוא הנטל כאשר נושאים אותו במשותף. מבחינה אחרת הוא קִטָן, משום שלכל אחד מן השניים יש שותף למשא. הם נושאים אותו בצוותא.

הדגשת הצוותא והדיאלוג אסור לה שתיצור את הרושם שהשניים עשויים מקשה אחת: שהפוגע והנפגע שניהם אשמים, או להפך – ששניהם חפים מפשע. לאורך הספר כולו אני מדגיש את ההבחנה בין

הפוגע לנפגע, ומתעמת אגב כך עם הגישות הגורסות ש"כולנו אשמים". הדגשת הצוותא והדיאלוג גם מבהירה את מעמדו של הבלתי נסלח: קיימים סוגים של רוע שהסליחה עליהם היא בלתי מוסרית. מחוללי העוולות הללו אינם ראויים לקבלה אל הלב בשום תנאי. הם יישארו לעד בחוץ.

מן הגישה הדיאלוגית שאני מציג בספר נובעות גם מסקנות נוספות. מן הצורך בשיח אמיתי ונוקב בין הפוגע לנפגע עולה שאי-אפשר לסלוח, או לבקש סליחה, בשמו של אדם אחר. מן התנאי הלוגי, הקובע שסליחה אפשרית רק במקום שיש מי שנפגע, עולה שאלוהים איננו יכול לסלוח אלא אם כן נתאר אותו במונחים אנושיים. מתיאורה של הסליחה כתהליך בין-אישי מתעוררים סימני שאלה אל מול האופנה הרווחת של התנצלויות פומביות שמשמיעים גורמים פוליטיים לפני גופים ציבוריים שפגעו באבותיהם הביולוגיים או הרוחניים. הספר מתאר לכל אורכו מקרים שאנחנו משתמשים בהם במילה "סליחה" ומראה מתי מדובר בסליחה של ממש. אין פירושו של דבר ששימוש לא מדויק במילה "סליחה" איננו בעל משמעות או תוכן. אני מנתח את השימושים שלנו במילה גם כדי להבהיר מושגים אחרים, בעלי חשיבות משל עצמם, שיש להם זיקה אליה.

הספר הזה הוא ספר פילוסופי. אולם הוא מקדיש מקום לא מבוטל גם לניתוחם של מקורות מן התנ"ך ומן התלמוד, מן הברית החדשה ומהספרות הבדיונית, ממאמריהם של סוציולוגים ופסיכולוגים ומכתבות שהופיעו בעיתונות היומית. שהרי סוגיות פילוסופיות אינן מאכלסות רק את דפיהם של כתבים פילוסופיים. הן עולות מבין שורותיו של כל מה שרוח האדם מעיינת בו ומשיחם היומיומי של בני האדם.